

# Gürgenç / 1-nji kitap -16

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy proza

написано kitapcy | 25 января, 2025

Gürgenç / 1-nji kitap -16 XVI BAP

Muhammet ibn Salam iki gün öýlerinde bolansoň Gürgenje gaýdyp, «Beýtül hikmäge» geldi. Biruny ýerinde ýokdy, ol köşkte Horezmşanyň huzuryndady. Ibn Salam «ýer togalagynyň» duran Birunynyň iş otagyna girdi. Bir böleginiň jugrafiýasy dürli reňkler arkaly görkezilen «ýer togalagyny» höwes bilen synlady. Öz eden işinden kemçilik tapmady. Bu ony has hyjuwlandyrdy. Entek günortanlyga çenli biraz wagt bardy. Ol şu gysga wagtdan hem peýdalanmakçy bolup, ýol geýimini öý geýmine çalşyryp, işe başlady. Ol elindäki moýgalamlar bilen öňündäki dürli reňkdäki boýaglardan alyp, «togalagyň» ýüzündäki çyzgylaryň çägene sürtüp, daglary, düzlükleri, deňizdir derýalary, şäherleri mesaňa edýärdi. Ol işine şeýle gyzyşyp gideninden günortanlygyň wagty geçip gidenini hem duýmady.

-Molla Muhammet, arma-da! – diýen ýeňsesinden çykan sese tisginip öwrülen Idn Salam ýylgyryp duran halypasy Birunyny görüp, edep bilen salam berdi. Gysgarak sorasylandan soň Biruny:

– Molla Muhammet, biziň bu zadymyza Horezmşa hezretleri juda gyzygyp, garaşyp otyr. Tizräk tamam etmegimiz gerek – diýdi.

– Nesip bolsa, ýene üç güne doly taýýar ederin – diýip, Ibn Salam ynam bilen aýtdy. Üç gün, elbetde, uly möhlet däl, emma işine yhlas, hyjuw bilen ýapysan Ibn Salam üçin şu möhlet hem ýeterlik boldy.

Ene zeminiň şekli taýýar edildi. Ony Birunynyň iş otagyndan uly eýwana alyp çykdylar. Alymlardyr şägirtler ene ýeriň şeklini synlap, «Aperin, aperin!» diýdiler. Indi ony köşge, Horezmşanyň huzuryna eltmelidi. Bu hakda öňünden weziri agzam Suhaýly jenaplaryna habar edildi. Bu habar nähilidir bütin şähre ýaýrapdyr.

Öň hiç kimiň hyýalynda-da gelmedik bu zady görmek üçin köçelere çykan münlerçe adamlar bu günki taryhy wakanyň şaýady

boldular. «Ýer togalagyny» göterip baryan adamlara ýol berip, köçeleriň iki ýan tarapyny dolduryp, aýak üstünde duran adamlaryň gowry asmana çykýardy. «Biziň ýerimiz şunuň ýaly togalakmyka?! Baý, bu alymlaram dürli hokga çykarýarlar-ow, Ýerimiziň ýassydygy görnüp dur-a!» diýýän adamlaryň arasyndan «Astafurulah! Astafurulah!» diýen sesler hem eşidilýärdi. Köşge golaýlaşdyklary saýyn bilesigelijileriň sany kemelýärdi. Köşgüň önünde «Ýer togalagy» bilen alymlary bir näçe köşk emeldarlary baş wezir Suhaýly başlyklaýyn garşy aldylar. Garşylanlaryň arasynda Şeýhulyslam hem bardy. Ol ýakasyny tutup, «Astafurulah! Astafurulah!» diýärdi «Togalagy» köşgüň tagt eýwanyna alyp girip, bilek ýaly ýogyn özüniň stünine ornatdylar. Horezmşa gelýänçe adamlar onuň daşyna aýlanyp, gyzygyp synlaýardylar. Bir mahaldan köşk sahybynyň: «Kyblaýy älem Abul Abbas ibn Muhammet al Mämün Horezmşa hezretleri gelýär!» diýen belent sesi ýaňlandy. Hemmeler patyşanyň hormatyna gol gowşuryp, tagzyna taýýarlanyp durdular. Garşydaky tylla nagyşly belent gapy açylyp, Horezmşa girdi. Ol adamlaryň tagzymyna jogap edip, başyny atyp, salam berdi we salykatly ädimläp «Togalagyň» ýanyna geldi.

-Hany, möwlana Birunynyň keramatly elleri bilen ýasalan ene ýerimizi göreli-diýip, Horezmşa «Togalagyň» daşynda aýlanyp, ony ünsli synlaýarka – möwlana, bu ýerimiziň ýarysynda jugrafiy çyzgyly bar, ýarysynda hiç zat ýog-a – diýdi.

-Aly hezret, biz ýerimiziň özümiz ýaşaýan gündogar tarapyny bilýäris. Aňry tarapynda nämeleriň bardygy bize nämälim. Ony bizden soňky nesiller anyklarlar.

-Siziň anyklap bilmedik zadyňyzy olar nähili anyklar?

-Olar ýerimizi aýlanyp, aňyrsyna geçerler, öz gözleri bilen görüp, jugrafiýasyny hem çyzarlar.

-Siz şeýle boljagyna ynanýaňyzmy, möwlana?

-Şübhesiz ynanýan, Aly hezret.

-Onda olar ýerimiziň aňyrsyna nädip, nähili ýol bilen geçerler? – Patyşanyň bu sowalyna Biruny biraz oýlanyp jogap berdi.

-Aly hezret, ýer togalagynyň gündogar tarapy bilen günbatar tarapyny baglaýan gury ýer ýok, barlyk suw bilen gurşalan.

Şonuň üçin geljekki nesillerimiz uly-uly gämiler ýasap, suw ýoly bilen bararlar.

Horezmşah Birunynyň jogabyna ynansa-da, weziri Suhaýla garap:

-Jenap Suhaýly, siz hem alym adam, bu zatlardan başyňyz gowy çykýar. Ýöne möwlanah Birunynyň pikirine öz pikirini bildirmediňiz-ä.

-Aly hezret, meniň alymlygym möwlanah Birunynyň pikirlerine, ylmy garaýyşlaryna pikir bildirerdem ejiz gelýär. Ýöne men bu kişiniň geljekki nesillerimiz baradaky pikirine doly goşulýan. Bir wagtda meniň kelläme-de Ýer togalagyny aýlanyp çykjak geljekki nesillerimiz barada hyýal gelipdi. Bu hakda möwlanah Biruny bilen pikir alyşanymyzda bu kişi ýerimiziň aňry tarapyna geljekki nesillerimiz diňe suw ýoly bilen däl, asmandan uçup hem bararlar diýipdi. Häzir öte geçmäýin diýdimi, bu gepi aýtmakdan saklandy.

Horezmşah bilesigeliçlik bilen Biruna garady. Biruna maý bermän Şeýhulyslam gepe goşuldy:

-Allatagala uçmak üçin diňe guşlara ganat beripdir, adamzada ganat bermändir. Geljekki nesillere-de ganat bitmez. Şonuň üçin uçmak diýen pikir galatdyr.

-Tagsyr, Siz galat diýseňizem, Birunynyň bu pikirine menem goşulýan. Çünki adamzadyň akyly, paýhasy barha ösüp barýar. Biziň ata-babalarymyz ilki ýerde ýöreýän tigirli arabany oýlap tapdy, soňra suwda ýüzýän gämini döretdi. Ýer bilen suwdan soň gezek asmana geler. Elbetde, adam ganat bekläp uçmaz, ol özi münüp uçýan zat ýasar-diýip, Suhaýly Birunynyň özünden eşiden pikirini aýtdy.

Biruny Suhaýlynyň gepini tassyklaýan manyda başyny atdy. Şeýhulyslam gepiniň hiç kim tarapyndan makullanmandygy üçin bitakat bolup, geplemän durup bilmedi.

-Kyblaýy älem Abul Abbas al Mämün hezretleri sizleriň bu gepiňizi dogry tapmasa gerek.

Horezmşah Biruny bilen weziriniň pikirine goşulsa-da, Şeýhulyslamyň ýüzünden ötüp bilmän, gepi başga tarapa sowdy.

-Möwlanah Biruny, siziň bu togalagyňyzyň bir tarapy boş bolşy ýaly ýerimiziň aňry tarapy hem boş bolaýmasyn.

-Kyblaýy älem, dogry pikir aýtdyňyz-diýip, Şeýhulyslam

gapdaldan gepe goşuldy. -Allatagala ýaşaýyşy, ýaşaýyş üçin zerur zatlary diňe biz bendelerine peşgeş berendir.

-Aly hezret,-diýip, Biruny patyşaga ýüzlendi.-Ýerimiziň aňry tarapynyň boş bolmagy mümkin däl. Ol ýanda-da biziňki ýaly yklymlaryň, deňizdir derýalaryň, daglaryň, çölleriň, tokaýlaryň, haýwanlaryň, adamlaryň bardygy şübhesizdir. Çünki Gün nuruny hemme ýere deň saçyşy ýaly, Alla tagallanyň nazary hem hemme ýere deň düşýändir. Şeýle bolansoň ýerimiziň aňyrsynda-da ýaşaýşyň bolmagy kanunydyr.

Biruny sözünü gutaranyndan soň Şeýhulyslam şa näme diýerkä diýip, oňa garady. Abul Abbas «Düşnükli» diýen manyda başyny atyp duran soň ol ýene dillendi:

-Möwlana Biruny, siziň munyňyzyň ýogyn taýagyň üstünde durşy ýaly ýerimizi-de şunuň ýaly bir sütün göterip durmy? Şeýle bolsa ol sütüniň aşagy nämä direlen?

Biruny Şeýhulyslamyň gatyrganybyrak beren sowalyny sowukganlyk bilen diňläp, jogap berdi:

-Tagsyr, ýerimizi hiç zat göterip duranok. Ol kaýynatda, ýagny älem giňişliginde hiç zada direlmän muallak dur, has dogrusy ýüzüp ýör.

-O nähili hiç zada direlmän durup bilýär! Hany, bir almany alyp, howada şeýle goýup görüň, durarmy, patlap aşak gaçar.

-Dogry, alma durmaz, tagsyr. Çünki, ony ýeriň dartyş güýji özüne çekip alar. Ýerimiz alma ýaly gaçmaz. Sebäbi älem giňişliginde “aşak” “ýokary” diýilýän zat ýok.

-Ýok, möwlana Biruny, men siziň bi deliliňize ynanamok.

-Meniň delilime ynanmasaňyz, Gurhany Kerime ynanýansyňyz, tagsyr.

-Bu näme diýdigiňiz! Elbetde, ynanýan.

-Ynansaňyz, Gurhany Kerimde bir aýat bar. «Küllin fi falakun ýasbahun» diýilýär. Manysyny bilseňiz gerek, tagsyr. Şeýhulyslam özüni Gurhany Kerimiň bilimdany hasaplaýardy. Ol aýatyň haýsy süredendigini ýadyna düşürjek bolup, bir salym dymdy. Onýança Biruny ondan öňürtdi:

-Tagsyr, onuň manysy: «Ähli zatlar älemde ýüzüp ýörýändir.»

Şeýhulyslamyň ýüzi biraz gyzardy.

-Hä, dogry. Meniňem ýadyma düşdi. Ýöne ol aýatda aýdylan

hikmet ýerimize degişli däldir. Onda asman jisimleri hakynda aýdylýar.

-Tagsyr, asman diýänimiz ýokary seredenimizde görüňän gözümiziň ýeten ýeri. Aýatda bolsa «falakun» diýilýär. Bu tutuş älem diýmekdir. Şonda ol ýere-de degişli bolýar dälmi? Ýerimiz hem älemiň daşynda däl, içinde ahyryn.

Şeýhulyslam bilen Birunynyň jedelini gyzygyp diňläp duran Horezmşah Birunynyň ýeňenine içinden begenip «nätdi» diýen manyda Suhaýla seretdi. Suhaýly hem patyşanyň garaýşynyň manysyna düşüňip, başyny atdy.

-Möwlana Biruny, jedeliňiz gutaran bolsa, bu jugrafiýa çyzgylar bilenem tanyşaly-diýip, Horezmşah «Togalagy» ýuwaş aýlandyrdy. Biruny pursatdan peýdalanyp, Ibn Salamy patyşah bilen tanyşdyrmak maksadynda:

-Aly hezret, bu çyzgylary amala aşyran alymymyz Muhammet ibn Salam bilen tanyşdyrmaga rugsat etseňiz, özi size düşündirer-diýdi. Ibn Salam patyşanyň golaýyna gelip, tagzym etdi. Al Mämün oňa synçy nazar bilen garap:

-Biz bu kişini tanamaýan ekenimiz-dä – diýdi.

-Aly hezret, bu kişi ýakynda Bagdatdan geldi. Ol ýerde on ýyl tälim alyp, ylym öwrenipdir. Suhaýly jenaplarynyň habary bar işe kabul edenimizden-diýip Biruny gepini tassyklatmak üçin Suhaýla garady. Suhaýly:

-Aly Hezret, men size «Beýtil hikmä» ýene bir alym gelip goşuldy diýip aýdypdym, ýadyňyzda bolsa-diýdi. Al Mämün:

-Hä, hä. Aýdypdyňyz, ýadyma düşdi-diýdi. Ibn Salam:

-Aly hezret, ilki bilen bu edilen çyzgylaryň diňe meniň işim däldigini, bu iş möwlana Birunynyň görkezmesi, kömegi bilen amala aşyrylandygyny aýtmagym gerek-diýdi.

-Siz aýtmasaňyz hem biz ony bilýäs. Möwlana Birunynyň biziň töweregimizdäki pitnelerden başga ähli haýyrly işlerde eli bar-diýip, Al Mämün degişme äheňinde aýtsa-da, Biruny bu degişmäniň aňyrsynda bir syryň bardygyny aňdy. Ibn Salam bolsa, şazada Abul Harysyň horezmşah hakynda agzyndan sypdyran kineli sözlerini ýatlady.

-Hany onda, jenap Ibn Salam, bu çyzgylaryňyzy düşündirip beriň-diýip, Al Mämün buýruk däl-de, haýyş äheňinde aýtdy.

Ibn Salam «Togalagyň» gündogar tarapyndaky ýurtlary, şäherleri, sähralary, deňizdir daglary, derýalary ýekän-ýekän görkezip, olaryň tutýan meýdanyna çenli aýdyp berdi.

Bu düşündirişden kanagatlanan Horezmşah:

-Hany, onda meýlisler eýwanyna geçeliň. «Ýer togalagyny» getirip köşküme salanymyzyň şanyna bir meýlis guralyň. Belki, bizden soňky nesillerimiz Ýer togalagynyň baryny bolmasa-da, ýarysyny Beýik Horezmiň döwletine goşarlar.

Adamlar patyşanyň soňky sözünü «Enşalla, omyn» diýşip makulladylar. Şundan soň meýlisler eýwanynda saz-söhbetli meýlis başlandy. Taryhy proza